

1.6.6
164

ЈОСИФ БРИКС и ФЕЛИКС ГЕНЦМЕР

О УРЕЂЕЊУ ГРАДОВА

ЗАДАЦИ И НАМЕРЕ ГРАДАРСТВА од Јосифа Брикса
градског грађевинарског саветника у оставци и редовног професора Краљ. Техн.
Велике Школе у Берлину

УМЕТНОСТ У ГРАДАРСТВУ од Феликса Генцмера
краљ. тајног грађев. дворског саветника и редовног професора Краљ. Техн. Велико
Школе у Берлину

АУТОРИЗОВАНО СРПСКО ИЗДАЊЕ

Превео
Дипл. Инж. С. П. БАБИЋ
инжењер.

БЕОГРАД
Издање Удружења Српских Инжењера и Архитекта
1913.

Г. 6²⁶
164

ID = 208932104

БРИКС и ФЕЛИКС ГЕНЦМЕР

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И. Бр. 45177

Лука Ћеловић
БЕОГРАД

Luka Ćelović
БЕОГРАД

О УРЕЂЕЊУ ГРАДОВА

ЗАДАЦИ И НАМЕРЕ ГРАДАРСТВА од Јосифа Брикса
градског грађевинарског саветника у оставци и редовног професора Краљ. Техн.
Велике Школе у Берлину

УМЕТНОСТ У ГРАДАРСТВУ од Феликса Генцмера
краљ. тајног грађев. дворског саветника и редовног професера Краљ. Техн. Велике
Школе у Берлину

АУТОРИЗОВАНО СРПСКО ИЗДАЊЕ

Превоо
Dipl.-Ing. С. П. БАБИЋ
инжењер.

БЕОГРАД
Издање Удружења Српских Инжењера и Архитекта
1913.

Сва права задржана, а нарочито превођење на стране језике.

Ова су два предавања објављена у Немачкој у издању књижаре: Verlagsbuchhandlung W. Ernst & Sohn Berlin W. 66.

БЕОГРАД

Штампарија Драг. Грегорића и Друга, Носмајска улица бр. 22.

1915.

ЈОСИФ БРИКС И ФЕЛИКС ГЕНЦМЕР

О УРЕЂЕЊУ ГРАДОВА

Свои допринору
г. Луки Беловићу

Кривачевац
27. јан. 1914 год.

дубоко захваљујући
© Ф. Бадит
инженер.

EXPERIMENTAL PAPER

Dear Mr. [Name]
I have the pleasure to

acknowledge the receipt of
your letter of the 10th inst.

in relation to the
[Subject]

Господину

Dipl.-Ing. С. П. БАБИЋУ

инжењеру

КЊАЖЕВАЦ

Овим Вам радо ауторизујемо превод наших предавања, која смо одржали приликом отварања првог градарског семинара на Техничкој Великој Школи у Берлину. Ми се надамо, да ћемо тиме и са немачке стране потпомоћи даље развијање Српског Народа у сада већ стеченом миру, који је он храбро извојевао. Нека би овај наш прилог за развијање српског градарства у проширеној Србији у исто време био и доказ нашег дубоког поштовања, које гајимо према Српском Нароу.

Изволите прве печатане примерке, ми Вас молимо, наших преведених градарских предавања, као знак нашег големог поштовања и признања за постигнуте успехе и учињена дела Српског Народа, предати као посветне примерке Њ. В. Краљу, Њ. В. Наследнику Престола, Војводи Путнику, као и господи Министрима и господину Председнику Народне Скупштине са пригодним изразима наше оданости, односно умолите маршалат краљевског Двора, да на првом месту сме по један примерак бити посвећен и предан Њ. В. Краљу и Њ. В. Наследнику Престола.

Шарлотенбург

30. окт. 1913. г.

С одличним поштовањем

проф. БРИКС, проф. ГЕНЦМЕР.

1841-1842

MEMORANDUM

The following is a summary of the proceedings of the Board of Directors of the [Company Name] for the year ending [Date].

The Board met on [Date] and discussed the financial statements for the year. It was found that the company had made a profit of [Amount] for the year.

The Board also discussed the operations of the company and the progress of the various departments. It was found that the company had made good progress in all departments during the year.

The Board recommended that the dividends for the year be [Amount] and that the balance of the profits be [Amount].

The Board also discussed the proposed changes to the articles of association and the memorandum of association. It was found that the proposed changes were in the best interests of the company and its shareholders.

The Board recommended that the proposed changes be adopted and that the company be incorporated under the laws of [Country].

The Board also discussed the proposed changes to the names of the directors and the officers of the company. It was found that the proposed changes were in the best interests of the company and its shareholders.

The Board recommended that the proposed changes be adopted and that the company be incorporated under the laws of [Country].

1841-1842

1841-1842

1841-1842

ПРЕДГОВОР СРПСКОМ ИЗДАЊУ

Наш сређени политички и економски живот, за последњих десет година, створио је потребу и могућност, да се смишљено решавају многа друштвена питања. Једно од њих било је пре рата и питање о уређењу градова, који су у последње време учинили знатне напретке привредне и осетили потребу за једним уређеним градским животом. Доказ су за ово многи одобрени и тражени кредити за водоводе, делимичне канализације и остале „велике техничке радове“. Док је питање о уређењу градова било пре рата једно од многих, оно је сада постало једно од најважнијих питања у проширеној Србији.

Ваља само напоменути, да уређење градова није ништа друго до њихово организовање, тј. оваплоћење градског живота и довођење у склад најразноврснијих интереса, који се појављују и сукобљавају у једној ограниченој људској заједници; велимо, да ваља само дати дефиницију о уређењу једног града, па је лако доказати, од колике је огромне важности правилно његово извођење.

Уређење градова захтева сарадњу разних друштвених редова, јер су и сами интереси, које треба доводити у склад пореклом из разних друштвених слојева. Тако, на пример, није тешко схватити, да је питање о удобним и јефтним радничким становима од значаја и за раднике и за капиталисте. Питање о правилном постројењу трговачких улица и средишта подједнако је важно и за трговца и за потрошача, јер обоје имају заједничког интереса, да режијски и споредни трошкови буду што мањи а саобраћај између њих што лакши. Трамвајска је мрежа такође од значаја

по различите друштвене редове. Берза рада, брига о сиротињи, старање о радничкој и напуштеној деци, питање о становима и т. д. додирују интересе свију грађана једног града.

Нормалан и сређени живот чини, да се питања о уређењу градова решавају путем поступног развијања. Добро уређење једног тако развијаног града зависи од увиђавности оних, који су били позвани, да решавају та поједина питања. Сада после рата, ми стојимо пред једном сасвим другом чињеницом. Ми улазамо у земље, у којима треба све из почетка започети. Ниједна, али баш ниједна, грана тамошњег народног живота није развијена. Границе нашег тамошњег рада протежу се од развијања појма бити исправан српски грађанин, па до најтананијих потреба државног живота. Ове границе захтевају не само довољну увиђавност и ширину погледа, већ и један систематски рад, везан са огромним економским пожртвовањем. Довести у склад све тамошње неминовне потребе са нашом народном новчаном, културном и привредном моћи, то ће бити један од најважнијих државних проблема наше проширене Отаџбине.

Систематски рад је исто што и примена начела највећег корисног ефекта. У колико се у једној заједници тај принцип савршеније примењује у толико је она способнија за успешну утакмицу. Ову познату чињеницу ваљало је освежити, да би се логично дошло до свести о данашњој важности једног добро уређеног града у нас, јер први наш културни, привредни, финансијски, трговачки и просветни корак у ослобођеним крајевима биће упућен градовима, па је онда сасвим природно запитати се: на који је начин могуће, што повољније по цео народни напредак, удесити та прва средишта нашег тамошњег рада. Одговор на то питање објашњава, услед чега су размишљања о савременом уређењу градова, у данашњим приликама, од тако огромне важности, јер се једино помоћу модерног градског уређења може тамо прићи пословима са уверењем, да ће се у њима снага народна паметно штедети до крајних могућих граница, за оне големе

културне и националне задатке, које српско племе има да изврши на Балкану.

Ми смо раније рекли, шта разумемо под градским уређењем. Ласно је увидети, да онаква дефиниција садржи у себи све гране градског уређења, услед чега је потребно одмах је рашчланити.

Руковођење градских интереса може бити двојако: једно је чисто правно-административно, а друго је техничко. Једно је руковођење односа личности међу собом, а друго је руковођење односа становника у погледу на њихов посед непокретног имања и искоришћавање простора. О једној непрелазимој граници из једног круга рада у други не може бити ни говора. Услед тога се јављају две врло озбиљне тешкоће у извођењу и примени начела о савременом градском уређењу. Техничар се мора бавити питањима, која строго узев не спадају у његов ужи круг рада, док се тако исто мешају у решавање тих питања лица, која су за њихово решење мало способна или и сувише пристрасна. Баш у тој испреплетаности дело-круга рада и леже узроци многих раније учињених грешака.

Ми одмах издвајамо ону групу питања, која првенствено задиру у област управних власти. Ми смо вољни проматрати питања из друге групе, о којима у нашим управним круговима нема јасних погледа, ма да је ова друга група у толико важнија у колико су у њој учињене грешке осетније и теже за поправљање. Један погрешан регулациони и нивелациони план доноси градској заједници сталне штете, и често је пута немогуће поправити их због огромних новчаних жртава, које изискује једна таква поправка.

Овако ограничено питање о уређењу градова, можемо мирно назвати „градарством“ и рећи, да је оно вештина и наука о подизању и уређењу градова. Вештина је стога, што се у градарству стварају простори, који морају до највећих обзира задовољити захтеве уметности, а наука пак стога, што ово уметничко стварање има за друштво корисну вредност само онда, ако је образложено и основано на чисто

научном проматрању чињеница, на којима почивају градови и живот у њима.

У тренутку, када стајемо пред решење таквог питања у ослобођеним крајевима, ми не смемо сметнути с ума, да ми имамо врло много повољних услова, да се користимо целокупним искуством европских градова и да смо ми данас у ненадмашно бољим и повољнијим приликама, него ли наши другови после првог рата за независност и ослобођење, јер данашње градарство стоји на несравњено вишем ступњу развића, него ли у оно доба. Али ми бисмо учинили судбоносну грешку, када бисмо хтели тамошње искуство и тамо створене погледе и захтеве без икаквог размишљања и прилагођавања пренети и на наше прилике. Па ипак то прилагођавање нашим приликама не може ни у колико смањити значај општих погледа, који данас владају у градарству, те је онда сасвим оправдано запитати се, каква гледишта владају о том питању у осталом културном свету.

Ова два превода даће одговор на то питање. Пажљив читалац чешће ће моћи опазити, да у њима има вазда познатих чињеница, које су толико одомаћене, да су постале аксиоме. Таквог читаоца молимо, да све то пропусти кроз нашу српску призму и да непрестанце има у виду наше прилике и потребе, да би себи створио тачну слику оних огромних грешака и грехова, што су почињени над нашим старим градовима. Ми га молимо, да то с тога уради, да бисмо у њему добили поборника за добро наших нових градова. Наша је жеља даље, да нађемо међу тим пажљивим читаоцима наше јавне раднике, који су на себе узели добровољно бригу о народном управљању. Ми ово желимо с тога, да бисмо осигурали предусретљивост и разумевање, које они треба да покажу у тренутцима, када им инжењер или архитекта изађе с предлозима у смислу сувременог и паметног стварања големих културних тековина, као што је један добро уређен град.

Ми ову књижицу пружамо и нашим стручним друговима с намером, не да их поучимо — јер смо уверени да они све то знају — већ да их потсетимо

на важност питања, која они морају решавати у најскоријој будућности и која захтевају дубока специјална проучавања и дуга лична посматрања. *Ми сматрамо за врло потребно напоменути, да наши стручни другови не смеју допустити, да се ова питања тако реше, да њихова решења остану као вечити сведоци нашег нехата, неумешности, па чак и небриге и неспособности за решавање оних питања, за која су они први позвани, да дају свој суд.* Ми започињемо расправљање наших градарских питања једним преводом. Ми смо нарочито изабрали дела двају познатих немачких радника, јер је Немачка на тој науци највише урадила и својим трудом градарство развила до оног ступња, на коме је данас. Стога је потребно чути јасне и концизне погледе два човека, који су стекли големог угледа баш у том немачком научном и уметничком свету. Ми смо даље уверени да постоји могућност све те тековине средње Европе примити и искористити, па ипак не изгубити ни трунчице од културне самосталности, која се првенствено огледа у моћи стварања дела, на којима се осећа дух оног истог Српског Народа, који је дао необоримих доказа, не само да уме примити у себе опште културне елементе, већ да их може у својој души прерадити, учинити својим, и тим новим тековинама ићи упоредно са осталим европским културним народима. Дубоко прожети овим убеђењем сматрамо за најсветију дужност српских инжењера и неимара, да сами стварају и извршују велика техничка дела у својој Отаџбини и да те своје творевине без икакве бојазни и полетарске срамежљивости подносе на оцену и мишљење људима, који су успели у својим просвећеним отаџбинама стећи част и поштовање и који се не осећају принуђеним, да напусте своју постојбину. Само таквом сарадњом просвећених и искусних европских радника ми можемо стећи углед збиља културног народа, који у себи има толико животне снаге, да се може одупрети сваком покушају, ма и културно-интелектуалне, колонизације.

Задахнути оваквим уверењем ми сматрамо за нарочиту част изјавити господи писцима ових преда-

вања најдубљу захвалност, што су нас ауторизовањем овог превода охрабрили и пружили очинску руку, да укажу помоћи нама Србима, младим члановима европске културне заједнице.

Правда захтева одати потпуно признање Управи Удружења Српских Инжењера и Архитекта, која је учинила све са своје стране, да ови преводи изађу у издању Удружења и тиме понова доказала, да је потпуно свесна свог високог позива. Ми јој са своје стране најискреније благодаримо на предусретљивости, којом је прихватила овај наш посао.

Рељина Градина,
Маја 1913 год.

С. П. Бабић.

Лука Ћеловић
БЕОГРАД

Luka Ćelović
BEOGRAD

ПРЕДГОВОР НЕМАЧКОМ ИЗДАЊУ

Велики значај градарства, који је оно стекло за последњих деценија, покренуло је потписате на мисао, да на Техничкој Великој Школи у Берлину оснују „Градарски Семинар“. Овај је семинар одржат први пут у зимњем полгођу 1907/1908 год. према одобрењу г. Министра Просвете и Народног Здравља. Потписати се са задовољством осећају обавезним и на овоме месту изјавити захвалност г. Министру на указаној им предусретљивости и помагању.

Ми предајемо као редовни професори на Техничкој Великој Школи додељени нам предмет „Градарство“. Наша предавања и вежбања обухватају с једне стране градарску уметност и уметничку обраду улица, тргова итд. са гледишта неимарског, а с друге стране нацрте градских уличних постројења (регулационе и нивелационе планове) са гледишта грађевинског инжењера. Први део предаје на неимарском одсеку потписати проф. Генцмер а други део на грађевинском одсеку потписати проф. Брикс. Градарском Семинару је намера да, у вези са овим предавањима, заједничким семинарским радом подједнако уметнички и научно, са гледишта неимара (архитекте) и грађевинарског инжењера, на практичној основи, а у духу једне напредне техничке, здравствене и привредне науке, пружи прилику, да градарство проучавају и у њему се вежбају у старијим полгођима редовни и ванредни слушаоци оба одсека, као и неимари и грађевинари из праксе заједно са вртарима и мерачима. Ми се надамо, да ћемо на тај начин предупредити тешко избежиму опасност више или мање једностраног образовања у овој тако многострукој научној области.

Баш¹⁾ у овој области је заједничка сарадња архитекте и инжењера не само поучна већ и врло плодоносна. Успеси последњих градарских утакмица пружили су за то најбољих доказа. Овако обрађена и уређена предавања створиће основицу за образовање личности, које ће бити кадре, да савладају сву област, коју обухвата градарство. Ми сматрамо, да смо врло много¹⁾ успели, ако постигнемо, да у будуће при важнијим градарским пројектима, позвани пројектантима буду свесни своје моћи и за времена потраже савет или сурадњу стручњака (специјалиста) у питањима, која захтевају нарочити дубљу стручну спрему.

У вези са Градарским Семинаром одржава се „Коло предавања из одабраних делова примењеног градарства“. У овим предавањима обрађује се од стране стручних научњака градарска основна питања, као што се и проматрају постигнути успеси на пољу градарства. У њима се даље расправљају питања о односу градарства према сродним научним гранама, водећи увек обзира о основном питању, које се обрађује.

Фебруара месеца 1908 год. одржат је први пут тај низ предавања. Пошто су нас тадашњи слушаоци у много махова молили, да објавимо та предавања, ми смо се решили, да то учинимо и намерни смо и у будуће то исто радити.

Ми се надамо, да ћемо тиме на првом месту својим стручним друговима пружити једну збирку одабраних глава о градарским питањима, чије би изучавање помогло дубље упознавање градарске науке и пружило могућности, да се уметничка страна градарства што више и што боље развије. Ми се даље надамо, да ћемо тиме потпомоћи, да се основна начела градарства пронесу кроз што шире кругове, јер она треба да постану саставни део општег образовања.¹⁾

Ми смо у својим приступним предавањима изнели, шта су задаци и намере семинарског проучавања и

1) Курсив је наш. Преводац.

поменутог кола предавања. Тиме смо тачно и јасно обележили пут, којим смо намерни ићи.

Штампање ових предавања не може наравно заменити живу реч; овако се не може ни све изнети, што је у предавањима речено или само овлаш додирнуто; уз њих се најзад не могу ни приложити све слике и цртежи, који су уз предавања показивани, али за то могу ова штампана предавања помоћи слушаоцима, да се што боље потсетите онога, што су чули, а ширим круговима, да буду ручна књига и зборник о питањима из области градарства. Ова објављена предавања могу учинити згодне услуге у тренутцима, када имају о поменутим питањима да решавају: самоуправни органи, чланови окружних и среских одбора, окружни начелници, општински одборници, грађевински и полицијски чиновници као и сви други, које јавни живот позове, да о овим стварима мисле.

Са овим мислима предајемо јавности ово дело, на чије су нас издање многи потстицали и храбрили својим живим интересовањем и пријатељском оценом, којом су прихватили семинар и само коло предавања.

Ако овом објавом предавања, успемо какву празнину испунити или изазвати оно исто интересовање за њих, које је указивано самом колу предавања од стране надлештава, градских и месних општина као и свију осталих јавних радника, којима напредак градова лежи на срцу, онда ћемо ми у томе гледати још један потстрек више за будући рад.

Шарлотенбург, септебра 1908 год.

Јосиф Брикс, Феликс Генцмер.

ЗАДАЦИ И НАМЕРЕ ГРАДАРСТВА

ОД
Јосифа Брикса

За последњих три и по деценија многи су људи од великог угледа на разним научним пољима проучавали и расветљавали градарствена питања са врло много труда и рада. У овоме ћу предавању покушати, да сакупим успехе тога рада и да их прикажем тиме, што ћу изнети, шта је задатак и намера сувременог градског подизања и уређења.

Ја морам одустати од тога, да износим имена свих оних, који су радили на овој области, а још мање да уђем у оцену њиховог значаја, у различитим правцима, по градарство. Ово чиним с тога, што су многе заслужне личности крчиле пута исто онако, као што су разни савези, удружења и друштва сјајно делала и данас делају на напретку целокупног градарства. Али ја ипак морам споменути три имена, чијим је радом суремено градарство добило први потстрек и потпомагано уметничко његово развијање и чијем брижљивом испитивању и оцењивању свију нових тековина има градарство да захвали за свој данашњи успех. Ти су људи: Р. Баумајстер, творац градарске науке, Камило Сите, генијални покретач мисли о градарској уметности и Јосиф Штибен, успешни градарски мајстор, један узор делатности на том пољу и пером и делом и живом речи.

Ако смо на првом месту вољни упознати намере, којима треба градарство да тежи и ако тога ради желимо себи створити преглед задатака, на чијем се решавању мора радити, онда ћемо то најбоље постићи ако најпре речемо о градарском пољу рада.

У градарско поље рада, укратко речено, спадају они делови нашег техничког и уметничког делања, који имају за сврху, да ставе људима на расположење једно *станиште*, које одговара њиховом културном развиту, и да задовоље потребе угодног обитавања. Под стаништем ваља при том разумети удешене просторе, који обухватају све станове и куће скупа. Под тим ваља даље разумети градовима и насељима потребне површине за зидање са свима њиховим споредним постројењима и припадностима. Овде долази у питање подизање свих станова и кућа скупа, њихов општи начин зидања, њихов положај и међусобна веза, а никако сами станови и куће за себе, нити њихово унутрашње уређење и посебно уметничко и техничко извођење, јер је то питање, које занима неимара (архитекту) и уметнике за унутрашње уређење станова. У градарству су она питања по среди, која се појављују, када се стварају заједничка станишта, које треба да задовоље све културне потребе.

У Немачкој се сваке године мора створити скло-ништа за милион становника, јер толико износи њен годишњи прираштај. За готово пола милиона људи ваља годишње само у градовима направити места. Ако бисмо узели идеал у градарству и хтели свакој породици дати кућу засебну, онда би годишње требало 200 000 кућа, а ако бисмо за две породице одредили једну кућу, онда би нам требало 100 000. За њихово зидање би требало од прилике годишње једна милијарда.

Прираштај становника у градовима износи годишње 500 000 душа. Он се делимично постизава стварањем а делимично досељивањем. Ако бисмо и овде хтели идеално поступити, онда би нам требало 5000 ha земљишта за места и градове¹⁾. Цена је оваквом земљишту у малим местима 1 до 4 марке по квадратном метру, а у градовима 10 до 40 марака, која цена

1) 5000 ha је Београд свега заузео из чега излази, да би по свом простору био довољан, да као *идеалан* град прими у себе 500000 становника, а он их има свега 80000!

постаје још већом у велеградским крајевима за летњиковце. Милион људи, који живе у породицама, плаћају годишње у градовима — врло ниско рачунато — 80 милиона марака кирије, а у мањим местима 40 до 50 милиона марака.

Ови огромни бројеви најочигледније доказују *привредну важност* не само питања о становима, већ и самог градарства, не узимајући онај силан новац у обзир, који општине издају за улице, канализацију и остала градска постројења.

Према начину, на који се нова станишта стварају, а стара поправљају и улепшавају, градарство обухвата: *подизање нових насеобина*, места и градова; оно се даље бави проширењем места, где се становништво бројно повећава и стално напредује, укратко речено, оно се бави *градским проширењем*. Оно исто тако обузима *ослобођење* околног земљишта од утврђења и претвара га у станишта, у колико је то са стратегијског гледишта могуће. Градарство даље ради на *сређивању* нездравих, уских, градских делова и градилишних група, које уклања и на место њих подиже нова постројења. Оно се даље занима *пробијањем* нових улица као и *ширењем* и *дотеривањем* (регулисањем) појединих тргова и улица.

Градарство обухвата још и извођење *споредних постројења*, која су потребна за заједничко становање. Под овим ми подразумевамо постројења, која олакшавају саобраћај, даље која служе чувању народног здравља и која се старају, да уклоне отпатке сваке врсте, као што се брину и за смештај мртвих. Према овоме у област градарства спада и брига о *саобраћајним средствима на води и суву*, а на првом месту старање о градским и уличним железницама (трамвајима), као и о самој железничкој вези између градова и њихових предграђа. Градарство има даље да се брине о *снабдевању једног места здравом водом*, као и о *одвођењу кишнице и прљаве воде са улица и двористица*. Оно у исто време има да води обзира о потреби за уклањањем уличног и кућњег сметлишта и о смештају многих подземних спроводника у уличним мрежама и њиховим попречним профилима. Оно даље

мора водити обзира о грађевинским потребама, које изискује црква, народно просвећивање, држава и општинска управа, болница итд. За све ове установе ваља предвидети потребне тргове и поделити их према потреби по граду, доводећи их увек у добар међусобни склад. Ја ћу овде навести само: пристаништа, жељезничке станице, тржишне продавнице, зграде за државна и општинска надлештва, као што су: министарства, окружна здања и општинске суднице; даље ваља навести: цркве, школе, васпитне заводе и друга училишта; позориште, концертне домове и вртеве, градске дворнице и јавна зборишта; народне читаонице; болнице; гробља; кланице, зграде за електрична осветљења итд.

У област градарства спада и подизање вртева, шума, ливада и осталих места за освежавање као и тркалишта са осталим местима за спорт, гимнастику и јахање. Оно се даље бави и постројењем народних вртева, ботаничких и зоолошких градина, местима за изложбе итд.

Задачи пак, које ваља на овако раширеном пољу рада решавати, јесу привредне, хигијенске, грађевинске (и то неимарне и грађевинарске), саобраћајне, административне и законодавне природе. Ваља даље нарочито нагласити, да су ти задачи и чисто уметничког значаја.

При стварању људских станишта је главно са привредног гледишта створити и њих и станове јефтине и угодне, а при том задовољити све захтеве, које ћемо сада навести. Из истих обзира треба створити *довољна* и *јефтина* саобраћајна средства, која везују град са предграђем, место рада са станом и одмориштем. Све ово ваља тако удесити, да цена станова стоји у здравом односу према приходима оних друштвених редова, за које су станови одређени.

Питање о становима је у својој суштини питање о земљишту, тј. цене станова су на првом месту зависне од цене земљишта, па тек онда од цене зидања, које су у мањој мери изложене великим променама. Вредност земљишта зависи пак од места, на коме је

и од могућности, са којом се оно може искористити. Ако смо вољни у једном месту имати јефтине станове, онда ваља ограничити само до извесне границе могућност његовог искоришћавања. Ово је нарочито потребно, ако се намерава потпомагати зидање засебних и сопствених кућа. Исто тако ваља велике цене земљишта поштовати, које су већ створене и које нису постигнуте простом шпекулацијом. Из истих разлога ваља, при избору земљишта за градилишта, водити обзира о цени земљишта и у напред прописивати врсту зграда за те крајеве, као и начин озиђивања тих градилишта.

Захтеве о ограниченом искоришћавању земљишта потпомаже и хигијена. С тога је згодно нове колоније, вртна предграђа и вртне градове (Gartenstaedte) по угледу на Енглеску, у колико је то код нас у Немачкој могуће, оснивати на јефтиним земљиштима, која су удаљена од оних делова градских, где је цена земљишту већ скочила. При овоме би требало велику удаљеност од самих радионица смањити згодно у дешеним саобраћајним средствима.

Трошкове око улица, канализација, јавних тргова и вртева ваља свести на што мању меру. Са свим је природно, да се у исто време треба постарати, да се ти трошкови правично и сразмерно поделе.

Врло је важно, при проширењу појединих места или при стварању нових насеобина, питање о учешћу друштва за искоришћавање земљишта и подизање зграда, као и сарадња већих послодаваца. Исто је тако од значаја и начин хипотекарног задуживања земљишта, као и финансирање таквих великих подузећа.

У градарству ваља даље са привредног гледишта решити питање о сузбијању оних, који искоришћавају прираштај вредности земљишта, ма да то повећавање вредности земљишта није постигнуто њиховим радом. Исто се тако има расправити питање о помагању свих оних тежњи, којима је намера, да што више земљишта пређе у руке општинске, које би се давало под закуп у виду наследног права зидања. У овом је погледу у Немачкој већ рађено од стране државе,

општине и индустријских предузећа, као што је, на пример, царевинско Министарство Унутрашњих дела урадило у близини Elbing-a; пруска управа државних железница са становима својих чиновника; Хесенска је подигла насеобину Buchschlag код Дармштата; немачко друштво за подизање вртних градова подигло је вртни град Rürriгг код Карлсру-a; градови Улм, Диселдорф, Франкфурт на Мајни и још други подигли су мале станове увевши делимично наследно право зидања; Крупове фабрике су подигле радничке насеобине а постоје још многе друге сличне установе.

Разуме се само по себи, да се, при пробијању нових улица и сређивању старих градских делова, мора водити озбиљно обзира о већ постојећим ценама земљишта, па следствено дозволити и потребно њихово искоришћавање. При овоме ваља водити обзира, да се задовоље, нарочито у предграђима, сви захтеви, а на првом месту хигијенски, да се не би створиле, на пример, у новим спољашњим градским деловима густо једна до друге назидане високе куће, ма да у тим крајевима нема ни довољних општих хигијенских постројења. (Калдрма, канализација и т. д.)

Са хигијенског гледишта ваља у градарству решити сва она питања, која се појављују услед опасности, коју собом носи заједничко становање тако велике масе људи. Неопходно је потребно, да имамо у довољној мери чистог земљишта, на коме станујемо, свежег ваздуха, што га удишемо и здраве воде, која нам је насушна. Ми се морамо постарати, да наши станови буду довољно осветљени и осунчани, даље морамо створити згодна сенаста шеталишта и одморишта, која су нам тако потребна за време големих врућина.

Ми ћемо овде побројати задатке, које градарство мора испунити, да би задовољило сувремене хигијенске захтеве. На првом месту ваља избегавати тако полагање уличних траса, да саме улице постану ветровите. Даље ваља дизати куће средњих висина, као год што треба створити простране површине за сађење травом и ливадским растињем. Исто се тако треба побринути за вртове и градске градине,

одморишта и јавна игралишта (простори за спортове). Треба дизати народна купатила, сузбијати досадност дима и преголеме граје по градовима на тај начин, што би се одредила нарочита места за творнице и занатлијство са великом лупом у оним градским крајевима, одакле ветрови не би могли доносити у град дим и непријатан задах. Даље ваља улице тако поплочавати, да у њима буде што мање лупњаве и прашине. Један од најважнијих је задатака и подизање водовода, канализације, санаториума и у великим градовима дечијих летњих склоништа. Даље се ваља бринути о уређеном и редовном изношењу ђубрета из домова и са улица. Овде спада и питање о подизању угодних градских кланица, средишних продавница за животне намирнице, као и подизање и одржавање гробља. Нарочито ваља обратити пажњу на подизање јавних игралишта и одморишта у чистом и слободном зраку.

Сасвим је природно, да се у погледу грађевинарства и саобраћаја појављују у највећој мери питања, која градар има да реши. Свако проширење града, свака нова насеобина може смишљено постати само тако, ако је за њу израђен нацрт уличних постројења. У њему се морају на првом месту предвидети основни потези главних и саобраћајних улица са обзиром на потребе у скорој будућности, од прилике за 30 година у напред. Није могуће замислити органску и систематску целину, која је неминовно потребна при подизању једног града, без претходне смишљене поделе земљишта на улице и тргове с једне стране и градилишта и градилишне групе с друге стране.

Али на првом месту ваља испитати, да ли је у опште земљиште повољно за градилишта. Земљишта која немају добре подлоге за темеље, даље она, која на великим дубинама имају покретни песак, или код којих је огледало подземне воде врло високо, ваља на пример предвидети за вртове и градине, а не за крајеве за становање. Исто тако ваља на најнижим таким местима, где је мочар, увек предвидети вештачке рибаке место градилишних група. Потребно је даље одредити обим (реон) градског земљишта с обзиром на будући прираштај становништва. Мора се утврдити и

врста озиђивања појединих градилишних група с обзиром на могуће месне прилике, као и с обзиром на извесне жеље, које се том приликом желе постићи. Ваља одредити, да ли ће се предвидети затворено, полуотворено, или са свим отворено озиђивање; да ли сме већи или мањи део једног имања бити заузет зградама; до које се висине сме зидати; колика су дворишта и колики је број спратова дозвољен са обзиром на облик улице, њено уређење, њену ширину или, боље рећи, паралелно јој одстојање кућних лица једно од другога, а по могућству се треба обазрети и на величину самог имања.

Свако земљиште намењено озиђивању у једном граду ваља поделити — према градским животним и привредним приликама — на трговачке, становне, фабричне и занатлијске крајеве. Подједнако се треба постарати за крајеве са јефтиним становима, као што се бринемо за крајеве, где имућнији грађани подижу летњиковце и засебне куће, које имају да задовоље њихове прохтеве и потребе.

Постојеће путове ваља и у новом нацрту задржати, у колико су они оправдани величином и правцем саобраћаја, коме они служе.

Врло је важно за крајеве, који су у низини или поред воде, одредити тачну висину улица и градилишта, јер од тога зависи висина подземне воде, могућност сдвођења воде и нечистоће, као и сами трошкови око извођења канализације заједно са постројењем за пребацивање нечистоће и уопште трошкови око одржавања. Од висине улица и појединих градилишта у једном крају зависе делимично и трошкови око постројења улица и подизања зграда, те према томе постају и трошкови зидања на појединим градилиштима повољни или неповољни. Много стотина хиљада марака може се уштедети при правилном избору целокупног висинског положаја једног краја још при стварању нацрта уличне мреже, приликом проширења градова или приликом стварања нових насеобина.

При постројењу улица и тргова мора се водити обзира о саобраћајним правцима и о начину самог

саобраћаја. При овоме ће се свакако тежити најкраћој вези између двеју саобраћајних жижа, али се не сме заборавити, да најкраће одстојање између две тачке на кривој површини никако није права, ако смо вољни испунити неминован захтев за добро градско озиђивање, да улични труп остане на дотичној површини, дакле да се избегну велики насипи и усеци. После овог захтева долази сама собом чињеница, да се прилагођавањем улица земљишту постиже једна пријатна мешавина од правих и кривих улица. Ако се жели постићи што већа уштеда, како људске тако и запрежне снаге као и што мање абање самих терета, онда се не смеју извесни одређени успони прелазити.

Као год што смо поједине градске делове поделили на различите врсте озиђивања, исто је тако потребно и улице нарочито обрадити у њиховом уздужном и попречном пресеку с обзиром на то, да ли су оне одређене, да буду главне или споредне, саобраћајне и трговачке или становне улице. Нарочито ваља обратити пажњу, при обради попречног пресека, на то, чему ће она служити, да ли ће њом пролазити уличне железнице, тежак теретни саобраћај или само мања кола за превоз публике, пешаци, коњаници, велосипедисти, аутомобили или раскошна кола. Даље ваља водити обзира у којима ће се улицама поставити спроводница за воду, за светлећи гас, за телеграфе и телефоне, канализацију и друге потребе, као и то, да ли ће се код великих градова изводити подземне или надземне железнице. За велике је градове од битног значаја питање о постављању спроводника за различита снабдевања.

При трасирању улица треба по могућству избегавати незгодно сечење и парчетање приватних имања. Улице треба да иду по старим путовима, по падинама и дуж јаркова за одводњавање, да би се постигло што повољније одводњавање, како улица тако и појединих имања. Улица не треба да иде по каквој брдској грбини. Грбину треба озидати кућама и по могућству подићи на њој какву монументалну зграду, да би лепо завршила саму висораван.

На земљишту са стрмим нагибима треба улице са благим успонима приљубити уз падине и прилагодити их њима, а управно на њих треба извести улице са сразмерно јачим нагибима. Више оваквих уздужних улица, које треба да су главне, могу се повезати попречним улицама, које би се извеле у виду степеница. Брда и долине не отежавају саобраћај и озиђивање градилишта, када су улице правилно постављене. На против она дају могућности, да град добије нечега лично свога. Са обзиром на изабрани попречан пресек оваквих уздужних улица треба нарочито утврдити начин зидања кућа, јер те улице често пута пружају дивне изгледе на остале делове града. Попречни пресеци могу бити двојни, са истим или различитим висинским положајима, који се могу постићи помоћу потпорних зидова или помоћу обраслих природних нагиба, а што се може употребити ради стварања лепих изгледа на град и околину.

Врло дугачке праве улице са подједнаким ширинама треба избегавати због њихове монотоности и због неизбежних прелома у нивелети, који праве врло рђав утисак. Ово се може у неколико смањити разном ширином уличном, или деобом таквих улица помоћу вртова и зграда у мање делове.

Односно снабдевања зграда водом и одвођења нечистоће ваља себи начинити тачну слику о томе, куда ће главни спроводници и одвођачи пролазити, па за смештај тих постројења предвидети довољно широке улице са повољним падовима, али зато треба на другој страни излишно широке улице избегавати. Ваља нарочито потпомагати улепшавање улица са вртovima пред кућама, са дугим алејама, или са пространим површинама засађеним травом, цвећем или другим зеленилом. Попречан пресек мора у исто време бити и корисан и занимљив. Нарочито се ваља побринути за уметничко завршавање појединих улица.

При одређивању уличних осовина треба се једино руководити обзирима: нужности, практичности, живахности и лепоте. Без икаквих предрасуда треба се ради постигнућа тога циља служити и правим и кривим линијама. С обзиром на бољу, лепшу и лагоднију

појаву саме улице, ваља у много случајева за улична лица претпостављати удубљене линије испупченим, па чак и правим улицама, али се не сме сметнути с ума, да у кривим улицама треба по правилу поставити праве канале од 30 до 50 метара и да према томе треба одмерити ширину улице и плочаника у вези са изабраним полупречником уличне осовине.

У нацрту уличних мрежа треба разликовати и тачно означити ова два појма: правац улице (Strassenflucht), и правац градилишних лица (Bauflicht).

Ушћа улица, раскрснице и тргови, не треба само средсређивању саобраћаја да служе, већ да га сакупе и према потреби разведу, али ови простори исто тако морају бити од користи по разноликост градских слика. Они треба да пруже у појединим градским деловима згодна, лепа одморишта и да снабдевају градове светлошћу и ваздухом. Она најзад имају да служе и другим различитим циљевима и, у њима подигнутим, постројењима.

Колико је нужно чинити разгранату разлику при обради појединих места с обзиром на њихов циљ и задатак најбоље казују сама имена њихова: саобраћајни тргови пред жељезничким станицама, средишним тржиштима и саобраћајним раскрсницама; уметнички и монументални тргови; украсни, вртни, одморишни и игрилашни простори, као и сама тржишта, показују колико има разноликих тргова и простора у једном развијеном граду.

Готово за све тргове морамо захтевати: што је могуће већу затвореност тржних зидова; спровођење саобраћаја дуж једне или више тржних ивица, дакле што је могуће слободнију тржну средину и избегавање великих тржних димензија, у колико немамо посла са великим вртovima.

При одређивању величине градилишних група ваљи бити врло пажљив и обазрив. Она зависи од тога, да ли ће се на тој групи зидати: отворено, полуотворено, или затворено, са радничким кућама или са становима за средње сталеже, или за госпоштину и богаштину. Градилишне су групе различите врсте

према томе, да ли ће се на њима дизати куће за једну или више породица; даље су зависне од тога, да ли имамо на њима дизати трговачке и пословне куће, или зграде за занатлијство, или је група одређена за индустријска и фабрична постројења.

Дубина градилишта је у најтешњој вези са грађевинским законом и грађевинском уредбом и прописима о максималном допуштеном озиђивању њиховом. И сувише мале градилишне дубине („плитки плацеви“) отежавају корисно развијање кућних основица, а сувише велике дубине дају, као што је познато, повода за злоупотребе и штетно и претерано искоришћавање земљишта. Најприносније искоришћавање земљишта и најповољније задовољавање хигијенских потреба постиже се онда, када се дубине што више прилагодје врсти озиђивања и прописима грађевинске уредбе, која обично дозољава и сувише велику густину озиђивања.

Одређивање задњег градилишног лица јесте успешно средство противу густог озиђивања великих и дубоких градилишних група. Изван овог задњег градилишног лица не сме се ништа зидати исто онако, као што се одређивањем предњег градилишног лица може помагати у уским улицама подизање вртова и утврдити остојање кућа и ширина између њих. Ваља тежити и желети, да се и са стране одреди градилишно лице, а код група, где се предвиђају летњиковци чак и лица са све четири стране, које би се могле под извесним околностима у неколико изменити. По негде је могуће унутарњу неозидану површину великих градилишних група обрадити као украсне вртове или као одморашта. Овде спада и израда парцеларних планова, при чему се мора водити обзира о прописима грађевинске полиције.

Ја ћу врло у кратко додирнути законодавне и административне задатке у градарству. Указаћу на првом месту на нужност права експропријације, при чему ваља дати општинама то право за сва приватна имања, која су за градарство потребна из општих интереса; то отуђивање би требало проширити и на веће просторе и зоне. Исто тако треба помагати закон

о принудној размени и спајању имања, чиме би се веома често постигло врло корисно озиђивање појединих градилишта и подизање самога града. Према реченоме не би требало занемарити проучавање закона о принудном отуђивању земљишта.

Врло је важно за развитак градарства и доношење грађевинског закона, који прописује, да се после законског утврђивања нацрта уличних мрежа не сме зидати на оним површинама, које су за улицу предвиђене. Овај закон даје општинама право, да забране подизање кућа у оним улицама, које нису саграђене. Он даље прописује, да се од сопственика имања у таквим улицама по извесним нормама наплаћују трошкови око грађења тих улица. У Прусској је донет грађевински закон 1875. год., а и остале га немачке савезне државе имају. У Прусској је учињен још један корак у напред израдом пројекта закона о побољшању станова. Овде ваља напоменути и закон од 15. јула 1907. год. противу унакажења места и природно лепих предела, којим се законом покушало задовољити уметничке и естетичне захтеве односно чувања и одржавања појединих места.

Грађевинска је уредба нарочито важна и од огромног је утицаја на израду нацрта уличних мрежа и постројења, као и свих осталих техничких радова у градарству. Прописи грађевинске уредбе треба да створе сигурност како у конструктивном погледу тако и с обзиром на безбедност од пожара, као што треба да утврде густину насељености и у хоризонталном и у вертикалном смислу. Њени прописи ваља да се старају и за здравствено и за привредно благостање становништва. Исто онако, као што треба спровести подизање кућа у једном месту по извесној скали, која би одговарала различитим задацима појединих градских крајева, исто тако ваља и прописе грађевинске уредбе поделити по скалама, према различитим врстама озиђивања и њиховом циљу. Ову постепеност треба спровести и у привредно-финансијском правцу, водећи при томе обзира о вредности земљишта, која је зависна од места, и могућности и величине приноса. У средишту градском мора се сасвим друга густина

допустити, него ли по предграђима, где се према томе и различити конструктивни захтеви имати испунити у једном, а различити у другом крају градском. Са овим ће се други прописи издати с обзиром на грађевинске конструкције и безбедност од пожара у крајевима за индустрију и фабрике, него ли у оним деловима градским, који су одређени за летњиковце, и засебне куће. Грађевинско-полицијски прописи о густини зидања стоје у најтешњој вези са израдом нацрта уличних мрежа и постројења, а нарочито с правилним одређивањем величине градилишних група. Услед тога мора се истовремено са израдом поменутог нацрта израдити, односно прерадити, и сама грађевинска уредба.

За велике градове треба издати са свим другогаче грађевинске уредбе од оних за мања места и насеља. Према томе је један од најважнијих задатака градарства, да развије што тешњу везу између грађевинске уредбе и нацрта уличних мрежа и постројења.

Саксонски грађевински закон од 1900. год. може се сматрати као узор законског обухватања свих, код уличних нацрта потребних, обзира о безбедности од пожара, о саобраћају, здравствениости, снабдевању водом и одвођењу нечистоће; о положају и могућности развијања појединих места или ког њиховог краја; о избегавању сваког унакажења и о чувању старих споменика. Овде исто тако ваља напоменути и распис од 20. дец. 1906. г. пруског Минстарства Грађевина о начелима, по којима се имају израђивати улични нацрти и грађевинске уредбе. Угледајући се на овај распис издали су сличне прописе и баварско и хесенско Министарство Грађевина. Године 1907. издало је Удружење Немачких Инжењера и Архитеката „Начела градарства“ на основу манхајмских удружењских конференција у септембру 1906. год.

Ми можемо сва наведена начела, која владају у градарству, знати и све побројане задатке саме по себи са довољно успеха решавати, па ако у себи немамо разумевања и чуствовања за естетични и уметнички израз свега тога, и ако у себи не осећамо нагона, да свему томе на један корисан и у исто време

леп начин дамо израза и да се са потпуним разумевањем прилагодимо месним приликама, које имају пресудан значај на облик градског постројења; велимо, да онда можемо говорити о методичном и систематском градарству а никако о градарству као уметности. Градарска уметност мора у градским постројењима гледати најсавршенији израз дубоко укорењеног људског нагона, да у заједници станују, те да с тога употреби све културне и уметничке тековине тога времена и поколења, да би постигла дати довољан уметнички израз ономе, што се као корисно мора створити.²⁾

Изглед једног града треба, дакле, да буде слика целокупне радљивости и да се нарочито у њему огледа духовни и уметнички живот његових становника.

Према свему ономе, што смо до сада рекли, можемо крајњу тежњу градарства овако обележити: оно тежи, да на један начин, који о свима наведеним обзирима води обзира, створи људима тако станиште, које омогућава подизање практичних јеситних — или бар солидно наплаћених — и здравих станова, који треба да су, у границама финансијске моћи појединаца, тако опремљени, да према њиховим наклоностима буду угодни, лепо и уметнички обрађени.²⁾ Ова станишта и њихове принадлежности морају тако бити израђена, да са једне стране све опасности и штетне утицаје велике људске сконцентрисаности или отклоне или бар у толико смање, колико то дозвољавају средства модерне технике и хигијене, а с друге стране, да могу учинити што плодноснијим све користи, преимућства и пријатности гушћег и дружељубивијег људског становања. На овај је начин градарству могуће пружити људима заједничка места обитавања, искоришћујући сва богата средства и преимућства, која им природа пружа у својим творевинама. Ова заједничка места обитавања треба да буду верне, лепе и уметнички савршене културне слике земље, предела, самих становника и њихових нарочитих особина, јер са тим местима стоји у најтешњој

2) Курсив наш. Прев.

вези и културни напредак садашњице. Оваква заједница је свакако способна, да донесе најбоље плодове и успехе у погледу привредном, здравственом и наравственом. Онда би заједно са искоришћавањем природних блага и у градовима се развио осећај постојбине и осетила љубав према отаџбини, која би дала нове импулсе и нова освежења на корист свију. На овакве ће се градове у будућности указивати и говорити, да они на себи носе печат времена, у коме је царевао рад, саобраћај и љубав према природи и заједничком људском међусобном старању о ближњима.

УМЕТНОСТ У ГРАДАРСТВУ

ОД
Феликса Генцмера

Историја човечанства нам показује, да су људи од памтивека осећали неутолим нагон, да украшавају себе, своја одеда, оружје, домове и околину.

Оно спољно кићење, постизано помоћу украшавања обликом и бојом, није ништа друго до израз безазлене животне радости. Тако кићење налазимо у остацима минулих култура, а код примитивних народа се оно одржало још и данас.

Ово украшавање постаде савршеније тек онда, када су се облици почели развијати из самих сврха и употребе појединих предмета. Заједничко и основно обележје свију култура испољено је у тежњи, да се оплемени све оно, што је човечији дух пронашао и људска умешност створила.

Ако у лету прелистамо повесницу, ми ћемо наћи, да су најсавршенији уметнички облици стварани у времену највећег културног развитка. Када се нека култура брзо развија, онда је могуће, да се за неко време занемари оплемењавање људских творевина, али оно никад не изостане сасвим.

Где је негда на првом месту само хладни разум владао и где је задовољавање голе корисности дошло, у неколико, до једне практичне савршености, ту одмах испољаванагон срца, са неминовним последицама, чежњу за оплемењавањем, чим почнемо употребљавати оно, што смо створили.

На тај су се начин тетовирање и од кожа примитивно направљена одеда развила у најдивније творевине накита и одеће.

Дрвени буздовани и кожни штитови, на којима је прачовек правио разне шаре, јесу зачећа уметнички израђених оружја, као што су сабље димискије и златом обрађени калпак и челенка француских витеза.

Из примитивних богомоља, створених од гомиле необрађених жртвеника, украшених каквим неразумним знацима, дугим развијањем постале су величанствене зграде Партенона и дивних храмова у средњим вековима и ренесансу.

Прегледајмо даље у мислима развијање људских домова од најстаријих времена, када су их украшавали животињским главама и просто обојеним урезима у дрвету, па до данас, када се стварају домови са свима угодностима, у којима су станови уметнички обрађени и развијени.

Када прегледамо развиће свих тих тековина, онда ћемо опазити, да су све људске творевине тек помоћу уметничког усавршавања постизале највећу развијеност.

Напредовање културних држава, помогнуто срећним политичким приликама нашег времена; неуморан, миром потпомогнути, рад на истраживању, науци и техници донели су нам, у појединим областима, неслућене напретке. Сетимо се само великих успеха, што су их постигле железнице, бродарство и електротехника. Ово повољно развијање, слобода кретања, олакшан саобраћај, техничким радом створена прилика за зараду, помагали су, поред неких других чињеница, прираштај наших градова.

Ни у ком историјском времену нису градови тако порасли, као сада. Силно досељавање у њих стварало је потребу за новим становима. Ово је изазвало, у многоме, подизање нових станова. Слободних простора у старим улицама брзо је нестало. Морало се започети подизање нових улица. Пришло се стварању врло пространих градских проширења, а у Америци и Колонијама оснивани су и нови градови. За смештај радника поред рудника, фабрика и пристаништа постале су нарочите насеобине потребне. Стварале су се насеобине са летњиковцима, где су се становници

великих градова по свршеном дневном послу одмарали и окрепљавали.

Код свију тих постројења сва је делатност, наравно, обраћала своју пажњу на њихову чисто корисну страну.

Она и сувише осетна потребитост није давала ни времена, да се применом смишљених средстава правилно реше ови нови задаци. Људе је изненадила та њина новина.

Тек када су се штетни резултати и сувише очигледно појављивали, и када смо почели употребљавати оно што смо створили, тек онда смо почели схватати, да у овом погледу ни у колико нисмо створили савршенство, које би одговарало развићу наше културе.

Спочетка се много о томе говорило и писало, да ли је при стварању градова, у првим деценијама тога покрета, све оно испуњено, што задовољава оправдане захтеве. Озбиљно се порицало, да при изради нацрта уличних мрежа треба водити обзира и о уметничким захтевима. Ово се образлажавало, услед потпуног непознавања прилика, тиме, што се тврдило, да регулациони план није ништа друго до полицијска забрана, да се на извесним површинама не смеју зграде подизати.

Ако разгледамо градове и њихове делове, који су постали утицајем таквих погледа, онда ћемо опазити, да су те творевине врло досадне и без икакве занимљивости, ма да су грдна архитектонска средства употребљена при обради самих зграда.

Градарство из тог времена одликује се неумитним шематизмом, а његове су ознаке:

што дуже, праве као стрела преко брда и долина улице са паралелним кућним лицима;

потпуно правоугаона улична мрежа, по некад испресецања дијагоналама са раскрсницама, на којима се по правилу више уличних осовина секу у једној тачки;

геометријски шестаром нацртани тргови, у које улазе улице обично под истим углом, при чему се такође уличне осовине секу у једној тачки — дакле средсређивање саобраћаја у једну тачку; стварање тако званих звездастих тргова;

геометријска обрада помоћу праве и круга свију делова;

претерана симетрија у улицама, трговима, постројењу кућа, сађењу дрвета и вртова;

несразмерно велики тргови и непотребно широке улице;

неправилно одређивање места јавним зградама, споменицима, кладенцима и водоскоцима, као и не-смишљено подизање зеленилом покривених површина; у вези је са овим и сувише често подизање јавних зграда самих за себе у средини тих великих тргова, а нарочито је ова метода омиљена при подизању нових цркава; и

најзад се безобзирно шири тај систем градских проширења по земљишту не водећи обзира о ономе, што већ постоји на њему.

У оваквим поступцима гледали су задовољавање највеће практичности. Али ни она није остала нетакнута, јер је често пута и она била жртва правих линија, паралелности и симетрије.

Није никаква реткост, да су тада подизане саобраћајне улице, које су биле потпуно неупотребљиве за превоз, јер су се и сувише стрмо брдом пеле услед тога, што је то захтевао њен раније одређен правац и погодба, да се свака улица мора под правим углом одвајати од осталих улица. Ми виђамо у брдовитим градовима, који су се брзо подизали, улице, које су захтевале у природи или дубоке усеке или високе насипе, или које у опште нису могле бити изведене услед тога, што су њихови правци ударали право на брда, која су на хартији — у хоризонталној равни — била занемарена и преко којих је пројектант извлачио праве улице са правоугаоним раскрсницама.

Није се правила никаква разлика у градилишним групама за фабрике, за станове, за трговину и летњиковце. Није се такође разликовало, да ли су поједине групе предвиђене за уско, градско, или за широко, летњиковачко, озиђивање. Занемаривали су се дакле привредни захтеви. При изради појединих улица није се водило обзира о томе, да ли ће оне бити

саобраћајне, трговачке или становне улице. Задовољавало се обично тиме, што је било утврђено неколико различитих уличних ширина.

Саобраћајни чворови — они већ споменути звездасти тргови — нису се показали практичним, ма да се надало, да ће они упростити и уредити саобраћај. Странцу је тешко наћи се на таком тргу; спајање више саобраћајних праваца у једну тачку прогресивно повећава укрштања, која саобраћај тако ремете, да се често виђа на тим местима тешко размрсима гомила кола и људи, код које се може до некле ред одржавати и несретни случајеви спречавати само помоћу скупоценог апарата читаве позорничке војске.

Подизање какве зграде у средини неког трга је ружно, јер једна таква зграда уништава дејство, које трг мора имати. Исто је тако погрешно и подизање споменака у осовини или средишту каквог трга. Такав предмет метнут у сред саобраћајног правца отежава саобраћај, услед чега морају кола, па и уличне железнице, оштрим кривинама око њега обилазити. У оној плими и осеци лелујавог саобраћаја немогуће је наћи ма какво место, где се човек може зауставити и мирно посматрати таква уметничка дела. Ту нема ни оне упоредне сразмере, којом ваља мерити величину и значај таквог дела. Услед свега овога често чине незнатан утисак данашњи споменици, ма да су много јачих димензија него ли споменици подигнути у старијим временима.

Са старим зградама, које је ваљало чувати и одржавати, исто се тако погрешно поступало. Њих су лишавали оне везе која је постојала између њих и других зграда: оне су са свих страна биле открите и око њих стварани тргови, чиме су те старе куће у многоме изгубиле од свог ранијег лепог изгледа.

И сувише дуги и прави улични изгледи чине сваку лепу обраду немогућом и вређају уметничка осећања и постају монотони. Код њих се око нема где да застави и одмори.

Једнолике раскрснице, које су у вези са тим правим улицама постају монотоне. Рђави уметнички

утисци постају још неповољнији оном равномерном поделом светлости и сенке.

Исто то важи и за улице, чије су осе, кругови. Оне не могу човека уметнички задовољити.

Поред нових постројења правих улица, ми се срећемо и са исправљањем старих улица. То се обично тога ради предузима, да би се неке улице прошириле. Где то захтева повећани саобраћај, ту се мора проширење извршити. Али није неминовна потреба уличних проширења, да се улице исправе и обично тиме униште све лепоте старих уличних влакова.

Пошто су у даљем постепеном развијању и усавршавању најгрубљи недостаци били уклоњени, у колико их је шематизам створио односно саобраћаја и привреде, остали су још увек у власти: сва строгост правих линија, бојажљиво подједнако дељење углова при спајању више улица, геометријски тржни облици, изолисан положај споменика и зграда у средини тргова, чиме се очувао и онај неуметнички укочени утисак.

На тај се начин постигло, да, до пред крај деветнајестог столећа, сва градска нова постројења свуда пружају исту слику, па ма она била на северу или југу, у равници или на брежуљкастом земљишту, без обзира, да ли она имају служити јако развијеном саобраћају у великим градовима, или су намењена каквим малим местима. Није се при том питало, да ли је у питању проширење каквог старог историјског самосталног града, или европизирање источно-азијских насеобина.

Покушало се у нашем немирном животу, који у својој унутарности још ври, извршити измену досадањих вредности, у различитим областима јавнога живота, па и у уметности. Неки верују, да се могу ослободити природног традиционалног развића. Успеси таквих тежња најбоље казују, куда то води!

Без традиција се с почетка започело радити и у градарству. Није се то радило из срачунате опозиције! Не! У оно се доба није довољно познавала историја, и немаше се извежбаности у тој уметности. Врло жалосни резултат свега тога не може никога чудити!

Тек последњим деценијама прошлога столећа беше суђено, да се поново лате предања, и тиме доспе и *уметности у градарству* до свог старог права.

Појам „градарска уметност“ беше спочетка нешто са свим ново, ма да је било у изобиљу примера у дивним жижама оних градова, који су још у средњем веку створени и који су били још сачувани од нових проширења. Али је можда баш то изобиље лепих појава, које у тим градовима ретко кад недостајаше, учинило, да се све то као нешто са свим разумљиво нарочито и не уочи.

Под градарском уметношћу не треба разумети добру неимарску (архитектону) обраду кућа, замкова, цркава, градских вратница, споменика и кладенаца. Градарска уметност обухвата правилно склапање свега оног, што ми називамо градом, тим заједничким људским стаништем. Али није потребно, да то само град буде. Свака насеобина, свако место, свако село и заселак подлѐжу такође законима ове уметности.

Подизање најлепше куће у једној групи не доноси собом, ни у ком случају, и лепу градску слику. Није потребно, да сваки део сам по себи буде уметничко дело. Лепота градских слика је, шта више, у врло многоме независна од уметничке вредности појединих грађевина, које само не смеју бити у опреци са једном основном мисли. Овде су сасвим друге вредности, које условљавају лепоту. Овде влада однос између маса, подчињавање једног надмоћности другог, истицање утисака, које ваља постићи да би се нагласило оно, што је главно и најзад ритмично и хармонично конструисање. Али од најпресуднијег је значаја обрада простора и са овим је у вези уметнички, целокупни, складно обрађени, утисак градске слике.

Поред тога од важности су и психички моменти. Посматрајмо ону пријатну предусретљиву групу црвених црепних кровова код сеоских кућа, испреплетану, већином, зеленилом, изнад којих се црквени звоник диже, да би нагласио оно место, где се цела општина скупља; где се њени чланови у тренуцима бола теше, а у моментима искушења умирују и храбре; где њихови

предци почивају и где се слави крштење и верење. Погледајмо неки град, над којим се надвисио какав високи замак, који се као моћни заштитник приљубио уза стену и крш, да би бдио, подигнуте главе, над његовим добром. Сетимо се силнога Рима, са његовом, две тисуће година старом, повесницом, са његовим развалинама и уметничким дражима, које све надмашује величанствени звоник светога Петра, тај најгоспоственији израз човечијих идеала, створен уметничком руком Анџеловом. Ко је тај, који би се могао отети од чаробне моћи таквих творевина и коме срце живље не закуца, при њиховом посматрању? Овде се јавља душевно осећање, које је збиља повољно, да повећа утисак те слике пуне уметности. Ми опажамо на њему његову повесницу ратова и мира, жалости и среће, али ми осећамо, да у њему живот дамари и с тога нам је тако близак.

Ово су својство првенствено осетила два стара мајстора у дубинама својих душа и сваки на свој начин га је изразио, можда са мање или више уметности. То беху Мериан и Каналето. Њих оба двоје показују нам *Град* — Мериан споља Canaletto изнутра — према њиховим најсвојственијим личним особинама, као једну хармоничну целину, као једно биће, које је тако тесно везано са нашим животом, радом и занимањем, да ми овде сасвим нарочито долазимо до сазнања, да су градови од камена створени облици људске културе и најизразитији споменици човечанске повеснице.

Ако будемо испитивали развиће старих градских постројења, онда ћемо увидети, да је код њих упоредо ишло задовољавање потребе са — можда несвесном — али традиционално сигурном уметничком обрадом, која је постигла добре и пријатне успехе.

Није тамо све било од један пут измишљено и по једноставном плану извршено. Столећима су радили многи на једном истом делу. Један је човечији дух измислио једно, други друго, а трећи је то допунио или делимично отклонио, да би на његово место што боље метнуо, при чем су и природа и случајност имали удела. Сваки је пак био задахнут мишљу, да створи

нешто корисно, и да ту своју творевину заодене и облагороди уметношћу.

Ни у ком случају не смета корисност уметничкој обради. У ствари не би требао ни да постоји спор између лепог и корисног, јер прави уметнички облик није никад у супротности са корисним обликом.

Ако дубље загледамо, онда, истина, нећемо у тим творевинама добити запис за обраду наших нових градова, са њиним сасвим измењеним животним условима, али ћемо за то наћи одличног материјала за проучавање.

Ми ћемо се ту упознати са типичним разликама, основаним на различитим узроцима градског постанка. Ми ћемо опазити сасвим другу обраду планова с обзиром на положај самог града, тј. да ли је он поред обале или у речним долинама, у равници или планинама; исто је тако и са обзиром на народне и теренске особине, на обичаје и навике, и на развијање у миру или у рату.

Ми даље запажамо једно врло блиско прилагођавање ономе, што већ постоји, а нарочито лагођење земљишту, дајући потпуно маха слободној неправилности, не водећи обзира о правим линијама, паралелним улицама и педантној симетрији. Свуд се огледа корисна израда, која је произашла из датих прилика. Ми опажамо тамо, нарочито код тргова и улица, једну дубоку уметничку обраду простора, помоћу врло пријатне затворености.

Ми даље сусрећемо туна потпуну складност и у величини и у облику трга између њега и околних грађевина, као и правилно велику уличну ширину с обзиром на куће; тако исто сусрећемо и тежњу, да се очува прав угао код кућњег ћошета и онда, када се улице састају под произвољним углом; ту је и правилно извођење трга с обзиром на монументалне грађевине, које су на њему подигнуте; самим зградама је дато правилно место, као што су и споменици и водоскоци и сви остали украси сваки на свом месту; биље је врло вешто унесено у те хармоничне слике, које су потпуно слободне од сваке геометријске правилности, педантерије и примораности.

Пошто су се човечанству отвориле очи пред тим лепотама, оно је увидело, да се то не може постићи досадањим радом помоћу врстара и шестара. Тада се је схватило, да улице и тргови нису површине, које треба да служе само саобраћају и његовим постројењима и да створе места за водоводне, гасне и канализационе цеви. Обратила се већа пажња на то, да је за обраду плана од битног утицаја пре свега земљиште; признало се даље, да је нужно поделити градске крајеве на фабричне, трговачке и становне и да се при подизању новог градског краја не мора поништити све, што постоји на том земљишту; увидело се, да се мора водити обзира о старим путовима и границама имања и да треба по могућству сачувати природне токове, стене, дрвеће и поједине грађевине и све то вешто у нови нацрт унети и да се мора — и то не у последњем реду — врло озбиљно водити обзира о природним лепотама тога предела, као што су ливаде, шуме и леви изгледи из самога града.

После техничко-административног решења градарских питања и после неповољних резултата постигнутих таким радом увидело се, да су градови ипак на првом месту за становање створени и то за становање људи, који поред своје пословне делатности треба да имају и задовољства у животу и у лепоме и који теже, следећи раније помињаном нагону срца, да у својим становима створе средину, која је уметношћу оплемењена.

Ми имамо дакле с једне стране о томе се бринути, да нове улице пруже добру и корисну саобраћајну везу између даљих крајних тачака; да је земљиште њима згодно подељено на начин, који је погодан и са здравственог гледишта и са економне стране самог озиђивања; да улице умају добре успоне, како би оне биле способне прихватити целокупан саобраћај, а по потреби и трамваје као и спроводнике за водовод и канализацију.

Ми морамо разликовати саобраћајне, трговачке и становне улице. Ми се морамо даље и о томе постарати, да ти градови пруже ону пријатну, уметничку слику и у исто време буду угодно заједничко

људско станиште, које одговара нашој високо развијеној култури.

У кратко речено може, као упут, ово начело да важи: „Правилно оценити услове саобраћаја, угодности, хигијене и лепоте.“

Према реченоме чини се, да се неизоставно мора одбацити надмоћност врстаром обележених и шестаром нацртаних уличних и кућних праваца.

Већ и незнатно повијање улица и тржних површина чини повољан утисак. Оно пружа ону могућност, да се око гдегод заустави. Кретање улица ствара разноликост у светлости и сенци, слика тиме постаје живља. Повод за овакво повијање улица често се може наћи у практичним разлозима, као што је пружање под углом границе имања или добро постављена траса путева у брдовитим градовима. Косо пресечена имања изазивају најнесрећније развијање кућне основице. Прилагодимо ли градилишно лице граници имања помоћу потребног повијања или помоћу њеног степенастог вођења, онда сваку тешкоћу, још у њеном зачетку, отклањамо и стварамо облике, пуне уметничке дражи.

Много су боље грађевине наглашене у конкавно повијеним улицама или на мртвим угловима него ли у правом реду. На тај начин може нека зграда, само својим положајем, добити већи значај и у том случају није потребно, да се у њу унесе грдна новчана вредност, изражена у каквом блиставом материјалу или у архитектонским појединостима, са којима се куће у правим редовима надтичу, која ће коју превазићи.

Најкориснији облик кућне основице јесте правоугаоник. На то нам указује и сам наш грађевински материјал. То одговара нашем чувству реда, али исто тако и нашем уметничком осећају. Али се не може закључити, да услед правоугаоног облика слободних кућних углова и све улице треба да су једна на другу управне. Земљиште, границе својина и саобраћај захтевају често, да се улице сустичу под оштрим или тупим углом. Сукоб, који се појављује између те чињенице и правоугаоних кућних ћошкова, ваља отклонити, а то је могуће постићи, те избећи оне ружне

косине, помоћу веште израде градилишних група и помоћу давања нарочитог облика уличним лицима. Из овога се опет долази до потребе за повијањем улица.

Укочена права линија није често повољна за сам уздужни профил, тј. за обраду уличне основне површине. Ово нарочито чини рђав утисак код успона, када улица није у исто време и повијена. Као што издубљена линија код уличних лица чини пријатан утисак, исто тако је она згодна и код уличног нивелисања. Ако при постројењу улице није могуће избећи дизање земљишта, онда се може непријатан утисак испупчених леђа покрити и ублажити помоћу савијања улица у страну. Дакле и у том случају треба повити улицу.

Повијена улица не само што не отежава саобраћај, већ га чини прегледнијим.

Кривљењем уличног лица постиже се затвореност и целина уличне слике, те се и на тај начин згодно испуњује још један захтев уметности.

Затварање тржне и уличне слике је у исто време повољно, да повећа пријатност и угодност посматрања. Као год што у унутрашњости какве куће гледамо само просторе и као год што тежимо, да их и према спољњем свету и међу њима самим ограничимо, тако исто треба поједине улице и тргове — наше проширене станове — као просторе схватити и за око их, по могућству, одвојити једно од другог. При овоме пак ваља водити обзира — као код ходника у великим кућама — да се спроведу јасно и прегледно главни саобраћајни путеви.

Улица Марије Терезије у Инсбруку, Царска улица у Фрајбургу, Цајл у Франкфурту на Мајни, Широки пут у Магдебургу, Грабен у Бечу и High Street у Оксфорду показују најбоље, како су пријатне и пуне живота улице са повијеним правцем и постигнутом затвореношћу чак и тамо, где су за сувремен велеградски саобраћај улице довољно широке.

У раније је доба делатност на пољу просторне уметности задахњивала све творевине. Она почива на уметничком схватању целе слике. Данас смо се ми навикли не посматрати простор, већ поједине зграде

или градилишне групе. Ми се морамо у сваком случају повратити старом, и посматрати трг и улицу као простор и уложити што више труда, да их што лепше и угодније развијемо и обрадимо.

За уметнички утисак улице и трга од битног је значаја њихова неправилност. Она се јавља као потреба за изједначењем у стварном простору, које се постиже складном поделом маса. Ово изједначење маса води ка живописним појавама, у чему се од наших старих можемо врло много научити. Они обрађују своју просторну уметност у стварности, док се ми у већини случајева задовољавамо нацртом у основици. Врло је лако увидети, колико мало значи геометријска тачност основица из чињенице, да су сви чувени уметнички тргови неправилног облика, ма да бисмо их простим посматрањем огласили за правилне геометријске слике. Треба неки пут измерити какав стари трг, који се сматра за правилан квадрат или правоугаоник, па ће се лако увидети, како невероватно много њихов облик одступа од геометријске правилности.

Вероватно је, да су неправилности тргова и улица у неколико биле последице случајности, али је сигурно, да се при њиховом подизању подлагало утицају смишљене уметничке воље. Ово видимо код облика старих тргова код цркава, као што су Минстер у Улму, Фрајбургу и Штрасбургу, храм у Регенсбургу, Хилдесхајму и Халберштат-у. Различите архитектонске слике захтевају и различите облике тргова. Пред каквом уском кулом пружа се уска а дубоки трг, док пред дугим нижим зградама имамо плитке тргове, који се пружају дуж целе зграде.

За уметнички утисак једнога трга од пресудног је значаја његова величина. Наши сувремене тргови су, у већини случајева, и сувише велики и с обзиром и на саобраћај и на хигијену. За саобраћај је, наравно, једна најмања мера потребна. Свако прекомерно прервазлажење њено не само нема никакве користи, већ је ишло штетно. Саобраћај не доводи у склад велика површина, већ ред, који на њој влада, а њега је лакше

одржати код складних величина, него ли код преголемих површина.

Са здравственог се гледишта не може свакако ништа приметити противу великих површина у нашим градовима. Buttes Chaumont и Parc de Monceau у Паризу, Средишна Градина у Њујорку, Народни врт у Келну, Tiergarten у Берлину и Anlage у Штутгарту су са здравственог гледишта врло драгоцене постројења за околне градске крајеве.

У овом се правцу, шта више, иде још даље и стварају читави шумски и ливадски појаси, као што је то започео Беч изводити и као што ће се, надајмо се, и у Берлину то постићи. У Висбадену су успешно извели простране вртове у радијалном правцу пут широких околних поља.

Са овим „градским плућима“ великих градова не треба мешати све остале тргове, а на првом месту тржишта и уметничке тргове. На овим трговима не треба садити растиње. Они захтевају и мање димензије. За њих се не може довољно препоручити мудра умереност, ако се не жели једним потезом промашити баш оно, што се хтело постићи. Врућина, прашина и ледени ветрови чине бављење на њима врло штетним по здравље. То исто вреди и за становање на таквим трговима.

Величина трга мора бити у потпуном складу са околним зградама. Само се тако може постићи угодан уметнички утисак. Ако је тржна површина према висини кућа и сувише велика, онда те куће изгледају мале и незнатне. И сувише мале тржне површине у односу на висину кућа чине утисак каквог бунара.

Са хармонијом величина иде упоредо и положај кућа, споменика, кладенаца и осталих украса. Правилно и добро одређивање места свима грађевинама јесте тако исто неминовна потреба као и правилно давање облика самом тргу. Одличан положај важнијих зграда на старим трговима служи за углед.

Овде вреди начело: „Средина слободна!“

Куће треба дакле по правилу да буду тржни зидови. Кладенац треба што је могуће дубље поставити, да бисмо његове водене површине могли видети. Ни

споменик не треба подићи на највише место, јер је по њега повољније, када посматрач може да добије какво више место за посматрање. У осталом оваквим украсима је место на ширим или мртвим површинама једнога трга. Посматрањем старих тргова уверићемо се, да се о овим правилима готово увек водило обзира и врло је занимљиво опазити, да је готово увек постигнут добар естетички утисак на оним местима, која су таквим украсима додељена с обзиром на повољно развијање саобраћаја.

Праве улице са паралелним кућним лицима, геометријски правилни тржни облици, међусобни аксиални однос између улица и тргова или између улица и монументалних зграда и симетријска обрада, која се може врло згодно уметнички употребити у извесним случајевима, имају само тамо свога оправдања, где треба изразити моћ и снагу. У таквим случајевима је потребно, да се нацрти улица, тргова и њихових зграда складно изводе, или бар да односи тако буду уређени, да се зајемчи складно и хармонично извођење. Оваква постројења, у општа узев, не смеју бити и сувише велика. Праве улице не смеју бити и сувише дуге а правилни тргови не треба да су много велики. Геометријски и симетрични облици имају свога смисла само тамо, где се све њихово развијање *једним* погледом може прегледати¹⁾. Али је потпуна бесмислица, геометријске облике као што су кругови, крстови, звезде итд. учинити основом целоме граду. Лепа решења, строго архитектонског правца, правилних основица, са правим и симетрично постављеним осовинама, оставили су нам у наслеђе мајстори из доба ренесанса, када је цветала његова висока уметност, али су нарочито за време бароко стила створена голема таква постројења, као што су величанствени тргови и дворишта пред катедралама, лепи замачни вртови, у које уводе дивне праве алеје, и господски споменични тргови са једнообразним фасадама. Ја Вас потсећам само на Трг Светог Марка и Piazzetta у Мљецима, на тргове:

1) Оваква — строго монументална — обрада би у Београду била на свом месту при извршењу везе између нове Скупштине и Двора.

Преводилац.

San Pietro, Campidoglio и Popolo у Риму; на Place Stanislas и Place de la Carrière у Нанси-у; Schlossanlage у Штутгарту; Place Carrousel sa Tuilerie, Louvre и Place de la Vendôme у Паризу. Оваква постројења доказују, да ни мајсторима из доба ренесанса и барока није недостајало чувство уметничке обраде простора.

Као што се размере великих монументалних грађевина не могу прилагодити једној обичној грађанској кући за становање, исто тако је немогуће наметнути сваком тргу и свакој улици наших грађанских насебина ону велику грађевинску замисао, која је створена у поменутим целокупним постројењима. Па и новчана средства, и сувише често, не достају за такву уметничку обраду. На оним пак местима, где средства стоје на расположењу, нека нам послуже за пример оне монументалне творевине.

Главне артерије наших светских градова, са њим силним саобраћајем, који се не развија само по уличним површинама већ и на подземним и надземним железницама, захтевају разуме се сасвим другу сразмеру у употреби њиховог прескупог земљишта и за њих ће се створити сасвим други идеали о лепоме, којима ни у колико неће мање требати нега уметничке руке, као што је потребна за мирне становне крајеве великих градова, а нарочито за наше мање провинцијске градове.

За ову градску групу нам пружају творевине из напредног доба немачких градова одличне угледе, којима се можемо још данас дивити у Нирнбергу, Hildesheim-у, Данцигу, Вирцбургу, Либеку, Бреслави и у многим другим местима²⁾

Ми морамо свесно и са потпуним у напред смишљеним радом створити оно, што су стари случајно, често пута следећи сретном импулсу, а по некад и несигурним пипањем постигли. Услед врло брзог развијања данашњих градова неопходно је нужно све претходно планом разрадити. Мора се у општим

2) Овакве се творевине могу наћи и по свима енглеским средње-вековним градовима, као што су Оксфорд, Edinburg, Herford итд.
Преводилац.

потезима означити облик, који треба да добије трг или улица онда, када буде потпуно озидана. Онда је дужност, онога ко руководи извршењем тога плана, да своје творевине смишљено прилагоди основној мисли, на којој почива целокупан нацрт. Уради ли се и једно и друго као што треба, онда ће и општи резултат бити добар. Онда ће се опет развити градови, на чијем ће челу блистати корисност, али који ће доказати, да се ми нисмо изгубили у потпуној срачуњености, већ да нас још увек идеали напред крећу. Њихов камени облик треба да пева песму уметности и да буде леп и достојан израз свих потреба једног напредног народа. *Saxa loquuntur!* Оним будућим столећима треба ово камење да прича о огромном полету, што га је човечији дух учинио у наше доба, оно треба да буде нараштајима сведок наше високо развијене културе!

ПРЕГЛЕД

HEMAYKE CTPYЧHE KЊИЖEВHOCTИ O ГPAДAPCTBY.

- Abendroth: Die Praxis des Vermessungsingenieurs. Berlin, 1912
 Der Landmesser im Städtebau. Berlin, 1909.
 Die Aufstellung und Durchführung von amtlichen
 Bebauungsplänen. Berlin, 1903.
- Abigt, Emil J. Das Eigenheim des Mittelstandes. Wiesba-
 den, 1910.
- Altenrath Dr. J., Bauberatung und Baupolizei. Berlin. 1912,
 Aereboe Dr. Friedrich, Die Taxation von Landgütern und
 Grundstücken. Berlin. 1912.
- Die Altertümer im Königreich Württemberg. Heft 2. Esslin-
 gen, 1912.
- Dr. Alexander-Katz P. Über preussisches Fluchtlinienrecht.
 Berlin 1908.
 Enteignung und Städtebau. Berlin, 1909.
 Ortsstatutarische Bauverbote in Preussen. Berlin.
 1912.
- Baumeister, R. Oberbaurat.
 Hygienischer Führer durch Karlsruhe.
 Städterweiterungen. Berlin, 1876.
 Stadtpläne in alter und neuer Zeit.
 Zeitfragen des christlichen Volkslebens. Heft 206.
 Stuttgart, 1902.
 Bauordnung und Wohnungsfrage. Berlin 1911.
- Blunck, Denkmalpflege und Städtebau. Berlin 1913.
- Boehemer B. v. Die Wasserversorgung des Rhein-Selz-Ge-
 bietes, Berlin 1907.
- Boetz, Max, Kleinwohnungshäuser, Praktische Anleitung und
 Musterbeispiele für den Bau billiger Ein- und Mehr-
 familienhäuser. 3. Auflage. Wiesbaden 1912.
 Bericht über die dritte Tagung der höheren tech-
 nischen Baupolizeibeamten. Berlin 1912,

- Bericht über den zweiten internationalen Hausbesitzer-Kongress Berlin 1912.
- Bornak, Dr. C. Professor, Verwaltungsrechtliches im Städtebau. Berlin 1912.
- Borrman, R. Monumentale Wasseranlagen im Städtebau des Altertums und der neueren Zeit. Berlin 1910.
Die geschlossenen Platzanlagen im Altertum und in neuerer Zeit. Berlin 1912.
- Beck, Oberbürgermeister, Die Mannheimer Wohnungsfrage, Mannheim 1807.
- Brentano, Professor, Wohnungszustände und Wohnungsnot in München.
- Brinkmann A. E. Platz und Monument. Berlin, 1908.
Deutsche Stadtbaukunst in der Vergangenheit Frankfurt a. M. 1911.
- Brinkhaus. Paul. Das Rohrnetz städtischer Wasserwerke dessen Berechnung, Bau und Betrieb. München 1912.
- Brix, Josef. Prof. *Grundplan für die Bebauung von Gross-Berlin* von J. Brix, Professor, Stadtbaurat a. D., F. Genzmer Kgl. Geheimer Hofbaurat, Professor und Hochbaugesellschaft Preissgekrönter Wettbewerb (Erster Preis) Verlag von W. Ernst & Sohn, Berlin W. 66.
Aufgaben und Ziele des Städtebaues. Berlin, 1908.
Die ober- und unter-irdische Ausbildung der städtischen Strassenquerschnitte. Berlin 1909.
Kanalisation und Städtebau. Berlin 1910.
Aus der Geschichte des Städtebaues in den letzten 100 Jahren, Berlin 1911.
Kanalisation von Belgrad
- Bünz Otto, Städtebaustudien. Darmstadt 1909.
Baupolizeiverordnung für die Stadt Düsseldorf.
Bauordnung württembergische.
- Dominicus, Die obligatorische Wohnungsinspektion, ihre Organisation und Bedeutung für die positive Wohnungspolitik. Berlin 1913.
- Eberstadt, Prof. Dr. Rud., Das Wohnungswesen. Jena 1904.
Die städtische Bodenparzellierung in England und ihre Vergleichung mit deutschen Einrichtungen. Berlin 1908.

- Handbuch des Wohnungswezens. Jena, 1909.
 Städtische Bodenfragen. Berlin, 1894.
 Bauordnung und Volkswirtschaft. Berlin, 1908.
 Bodenparzellierung und Wohnstrassen. Berlin 1910.
 Der Entwurf eines preussischen Wohnungsge-
 setzes, seine Vorgeschichte und Bedeutung. Tü-
 bingen. 1904.
 Neue Studien über Städtebau und Wohnungs-
 wesen. Jena 1912.
 Die Spekulation im neuzeitlichen Städtebau. Je-
 na 1907.
- Ermann Heinrich, Erbbaurecht und Kleinwohnungsbau.
 Münster 1907.
- Flad Otto, Das badische Ortsstrassengesetz. Karlsruhe 1909.
- Franz W. Bilder aus der Geschichte des deutschen Städte-
 baues. Berlin 1909.
 Bilder aus der Entstehung des deutschen Städten-
 wesens. Berlin 1910.
- Fassenbender E. Grundzüge der modernen Städtebaukunst.
 Wien, 1912.
- Fischer. Th. Stadterweiterungsfragen mit besonderer Berück-
 sichtigung Stuttgarts. Stuttgart 1903.
 Wohnhausbauten. Stuttgart — Leipzig 1912.
- Flur F. Wie wohnt man im Eigenhause billiger als in der
 Mietwohnung?
 Wie beschafft man sich Baukapital und Hypothek?
 8. Auflage. Wiesbaden 1912.
- Fritz J. Deutsche Stadtanlage. Strassburg, 1894.
- Forbath. Dr. Jng. Emerich, Städtebauliche Studien. Schriften
 zur Förderung eines besseren Städtebaues
 und Kleinwohnungsfürsorge in Städten. Lei-
 pzig 1912.
- Fortschritte der Ingenieurwissenschaften. Leipzig 1912.
 Erste Gruppe 3. Heft. Über die Verwen-
 dung des Holzes zu Pflasterzwecken in den
 Grosstädten Europas und Australiens, von H.
 Vesperman.
 Die Assanierung der Städte in Einzeldarstellungen.
 Erster Band: Paris - Wien - Zürich - Cöln. von
 Dr. med. Th. Weyl. Berlin 1906.

- Gartenstadt: Mitteilungen der deutschen Gartenstadtgesellschaft. Hans Kampfmeyer. Karlsruhe.
- Genzmer F. *Grundplan für die Bebauung von Gross-Berlin*. Kunst im Städtebau. Berlin, 1908.
- Die Gestaltung des Strassen- und Platz-Raumes Berlin 1909.
- Die Ausstattung von Strassen und Plätzen. Berlin 1910.
- Stadtgrundrisse, ein Rückblick auf ihre geschichtliche Entwicklung. Berlin 1911.
- Brücken im Stadt und Land. Berlin, 1913.
- Das Haus im Stadtkörper. Berlin 1913.
- Genzmer E. Die Entwicklung des Städtebaues und seine Ziele in künstlerischer Beziehung. Technisches Gemeindeblatt 1900, Seite 363.
- Goecke. Theo. Verkehrsstrassen und Wohnstrassen. Berlin 1893.
- Die Zeitschrift „Der „Städtebau“. gegründet von C. Sitte und Th. Goecke.
- Gross-Berlin Wettbewerb — Ernst Wasmuth, Berlin 1910.
- Gurlitt C., Städtebau. Sammlung Mathesius, Verlag Bard, Berlin.
- Haenel. Erich. Das Mietwohnhaus der Neuzeit. Leipzig 1913.
- Heimann, Kleinhäuser, Deutsche Bauzeitung 1908. Seite 178. 238.
- Henrici, K., Beiträge zur praktischen Aesthetik im Städtebau München 1904.
- Die Künstlerischen Aufgaben in Städtebau. Deutsche Städtezeitung 1905. Seite 271.
- Von welchen Gedanken sollen wir uns beim Ausbau unserer deutschen Städte leiten lassen? Trier 1894.
- Hegemann, Wererr, Der Städtebau nach den Ergebnissen der allgemeinen Städtebauausstellung in Berlin. Berlin, 1911.
- Herold Dr. R. Städtische Verkehrspolitik. Zürich 1913.
- Heiss H. A., Bau, Einrichtung und Betrieb öffentlicher Schlacht- und Viehhöfe. Vierte Auflage. Berlin 1912.
- Heimhalt, von Hans Höfer., Grundwasser und Quellen Berlin 1912.

- Herkner Dr. H. Wohnungsfrage und Bebaungsplan. Berlin, 1908.
- Haubensack, Reichsgesetz über die Sicherung der Bauforderungen von 1. Juni 1909.
- Kuzynski, Dr. R. Einkommen und Miethe. Sonderabdruck aus den Vierteljahrsberichten des Städtischen Amtes. Jahrgang 1910.
- Kassner Dr. Die meteorologischen Grundlagen des Städtebaues. Berlin. 1910.
- Koehne Dr. C., Grundzüge des Erbbaurechts und dessen Anwendung beim Bau von Städten und Ortschaften. Berlin 1908.
- Die Bedeutung der in Preussen den Gemeinden durch das Kommunal-Abgaben-Gesetz und sonst gesetzlich zustehenden Einkünfte für den Städtebau. Berlin 1910.
- Baugenossenschaften. Berlin 1912.
- Lange W. Gärtnerische Schmuckmittel im Städtebau. Verlag W. Ernst und Sohn.
- Siedlung und Landschaft. Verlag W. Ernst und Sohn.
- Gartengestaltung der Neuzeit. 3. Auflage. Leipzig 1912.
- Langen G. Stadt, Dorf und Landschaft. W. Ernst und Sohn.
- Leliman. L. H. W. Die neue Bauordnung für Amsterdam. Amsterdam 1905.
- Louis Edgar Andés, Die Beseitigung des Staubes auf Strassen und Wegen. Wien 1906.
- Mielke, R. Die Entwicklung der dörflichen Siedlungen und ihre Beziehungen zum Städtebau alter und neuer Zeit (Städtebauliche Vorträge. Verlag W. Ernst und Sohn).
- Miethe Dr. Über Lichtverhältnisse in Grossstädten. Berlin (W. Ernst und Sohn)
- Müller, Rudolf, Wasserversorgung mittlerer und kleinerer Städte und Ortschaften. Leipzig 1913.
- Neue Aufgabe in der Bauordnung und Ansiedlungsfrage. Göttingen 1906.
- Oehmke, Th. Gesundheit und weiträumige Stadtbebaung. Berlin 1904.
- Ostendorf, Friedrich, Theorie des architektonischen Entwerfens. Berlin 1913.

- Oberhummer, Dr. Eugen. Der Stadtplan, seine Entwicklung und geographische Bedeutung. Berlin 1908.
- Osthoff, Georg, Kostenberechnung für Ingenieurbauten Leipzig 1913.
- Prausnitz, Dr. W. Atlas und Lehrbuch der Hygiene mit besonderer Berücksichtigung der Städtehygiene. München 1909.
- Petersen, R. Darstellung von Ertragsberechnungen für wirtschaftliche Unternehmungen der Städte (Stadtbahnen, Strassenbahnen; Elektrizitäts- Gas- und Wasserwerke).
- Penck Dr. A., Die Lage der deutschen Grossstädte.
- Rosenberg. E. Strassenreinigung und Besprengung in den Jahren 1904. und 1905. Breslau 1909.
- Kanalisation und Abfuhr in Jahren 1904 und 1905. Breslau 1909.
- Schid, Karl Oberbaurat, Ländliche und staedtische Kleinwohnungen. Leipzig 1912.
- Schtelz, Die Wohnstrasse im Kleinwohnhausviertel. Leipzig 1912.
- Scheidt, Adolf, Handbuch für Baugenossenschaften. Berlin 1913.
- Schnabel, M. Das Taxen des Bodenwertes bebauter städtischer Grundstücke Hamm (Westf.) 1913.)
Sammlung preisgekrönter und angekaufter Entwürfe vom hessischen Zentralverein für Errichtung kleiner Wohnungen. Darmstadt.
- Schultze-Hamburg, Kulturarbeiten: Städtebau.
- Sitte, Camillo. Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen. Wien 1909.
- Stüben J. Oberbaurat, Der Bau der Städte in Geschichte und Gegenwart. Berlin 1895.
- Der Städtebau (Handbuch der Architektur). Stuttgart 1907.
- Über den Zusammenhang zwischen Bebauungsplan und Bauordnung. Verlag W. Ernst. und Sohn. Der Städtebau in England. Verlag W. Ernst und Sohn, Berlin.
- Die Durchführung von Städteerweiterungen mit besonderer Berücksichtigung der Eigentums- grenzen. Verlag W. Ernst und Sohn, Berlin.

- Salamon Dr. Gartenstädte. Verlag. W. Ernst und Sohn.
Die hygienischen Vorbedingungen für die Ortsansiedlungen. Derselbe Verlag.
- Skalweit, Dr. Die Wohnungszustände in den deutschen Grossstädten und die Möglichkeit ihrer Reform. W. Ernst und Sohn.
- Sichel, An- und Verkauf von Grund und Boden W. Ernst und Sohn.
Das Stadttor im Stadtbilde W. Ernst und Sohn.
- Thumm Dr. K. Die Abwässerreinigung. Berlin 1905.
- Tillmans Dr. J. Wasserreinigung und Abwässerbeseitigung. Halle a. S. 1912.
- Unwin Raymond, Grundlagen des Städtebaues. Aus dem Englischen übersetzt. Berlin, 1910.
- Vorschriften für die Aufstellung von Fluchtlinien und Bebauungsplänen. Verlag W. Ernst und Sohn.
- Voigt und Geldner, Kleinhaus und Mietskaserne. Berlin 1905.
- Voigt Paul, Grundrente u. Wohnungsfrage in Berlin. Jena. 1901.
- Weissbach. Karl, Das Arbeiter wohnhaus. Berlin 1901.
Wohnungswesen und Wohnungspolitik. Herausgegeben von der Zentralstelle für Wohnungsreform in Oesterreich.
- Wagner, Oberbürgermeister, Die Thätigkeit der Stadt Ulm auf dem Gebiete der Wohnungsfürsorge. Ulm 1903.
- Welss Albert, Oberbaurat., Können die in den heutigen gross städtischen Wohnverhältnissen liegenden Mängel und Schäden behoben werden? Berlin 1912.
- Weyrauch, Prof. Dr. Jng R., Hydraulisches Rechnen. Stuttgart 1912.
Wasserversorgung der Ortschaften. Leipzig 1910.
Unterlagen zur Dimensionierung städtischer Kanalnetze. Stuttgart 1904.
- Wuttke Dr. R. Die deutschen Städte. Leipzig 1904.
- Zimmerman D. G. Die Plastik im Städtebau (W. Ernst und Sohn) Künstlerische Lehren aus der Geschichte des Städtebaues (W. Ernst und Sohn).

Овим смо прегледом покушали дати стручном читалачком свету једну збирку истакнутијих дела из области градарства. Простор ове књижице не дозвољава навести и дела специјалних грана градарства (водоводи, канализација, поплочавање, трамваји и т. д.) као и поједине чланке о градарству, услед чега упућујемо читаоце на обиље одличних чланака и расправа у листовима: *Der Städtebau*; *Zeitschrift für Wohnungswesen*; *Zentralblatt der Bauverwaltung*; *Deutsche Bauzeitung*; *Schweizerische Bauzeitung*; *Zeitschrift für die gesammte Wasserwirtschaft*. Док се прва два часописа баве чисто питањима општег градарства и о становима, дотле последњи има ту добру страну, да доноси сталан преглед књижевности и пројеката из области водовода, канализације и електричних постројења. О осталим трима листовима није потребно давати обавештења, јер су они и код нас добро познати.

Разуме се по себи да овај преглед не полаже право на какву исцрпну потпуност, али се надамо, да ће ипак бити од знатне користи ономе, ко буде хтео дубље ући у овај предмет.

Ко жели упознати енглеску и француску књижевност, томе препоручујемо њихов преглед у *Grundlagen des Städtebaues von Unwin*. Berlin, 1910. Ваља, мислимо, напоменути, да се оне обе врло јако наслањају на немачку стручну књижевност и да се основне ствари из ове области по најпре могу наћи међу немачким делима, док Енглези чине големе напретке у практичном градарству, а богати се Французи одликују својом монументалном обрадом градова из ранијег времена,

С. П. Б.

